

بازتحلیلی بر فرایند تحقق حکمرانی اسلامی در منظومه فکری آیت‌الله العظمی خامنه‌ای^{مدظله العالی}

محمدحسن صالحی هفشجانی^۱

حسام‌الدین مؤمنی شهرکی^۲

محسن رفیعی^۳

چکیده

هدف اصلی پژوهش حاضر، بررسی و تحلیل فرایند تحقق نظریه نظام انقلابی و حکمرانی اسلامی است که رهبر معظم انقلاب در بیانیه گام دوم انقلاب مطرح کرده‌اند. این مقاله با روش توصیفی-تحلیلی و ابزار فیش، گام‌های لازم برای رسیدن به نظام انقلابی مورد نظر رهبر فرزانه انقلاب را - با توجه به منظومه فکری ایشان - مورد بررسی قرار داده است. یافته‌های پژوهش، نشان داد که تحقق حکمرانی اسلامی، حرکتی فرایندی و تدریجی است و با گام اندیشه‌ورزی آغاز می‌گردد و سپس - به ترتیب - گام‌های تقویت فعالان فرهنگی-اجتماعی، تقویت گروه‌های فرهنگی-اجتماعی، ایجاد حرکت عمومی، گفتمان‌سازی، شبکه‌سازی و جبهه‌سازی برداشته می‌شود تا - در نهایت - به گام حکمرانی اسلامی بینجامد. ثمره اقدامات و گام‌های یادشده، تشکیل یک حکومت با راهبرد، سیاست و قوانین دین اسلام است که همان حکمرانی اسلامی است.

واژگان کلیدی: نظام انقلابی، امام خامنه‌ای، منظومه قرآنی

^۱. دکترای علوم قرآن و حدیث، مدرس دانشگاه فرهنگیان قم. [Mhsalehi1366@gmail.com/](mailto:Mhsalehi1366@gmail.com)

^۲. استادیار پژوهشگاه فرهنگ و معارف اسلامی؛

^۳. استادیار الهیات و معارف اسلامی دانشگاه فرهنگیان قم؛ Dr_mohsen_rafieei@yahoo.com

مقدمه

«نظریه نظام انقلابی» که توسط آیت‌الله خامنه‌ای در بیانیه گام دوم انقلاب خطاب به ملت ایران - به ویژه جوانان - منتشر گردید، منشأ شاکله تمدنی انقلاب اسلامی است و نظام جمهوری اسلامی ایران به‌عنوان نظام برآمده از انقلاب اسلامی اگر بخواهد در آینده نیز بستری مناسب برای اهداف و آرمان‌های انقلاب اسلامی باشد، شایسته و بایسته است نظامی انقلابی باقی بماند. رهبر معظم انقلاب می‌فرماید: «انقلاب اسلامی پس از نظام‌سازی به رکود و خموشی دچار نشده و نمی‌شود و میان جوشش انقلابی و نظم سیاسی و اجتماعی تضاد و ناسازگاری نمی‌بیند؛ بلکه از نظریه نظام انقلابی تا ابد دفاع می‌کند».^۴ از دیدگاه ایشان، «نظام انقلابی به دنبال آرمان‌های بلندی چون تشکیل جامعه اسلامی (کشور اسلامی) و امت اسلامی (تمدن اسلامی) و تحقق‌بخشیدن به آرزوهای بزرگ پیامبران، صدیقان و شهیدان است».^۵ پرسش اصلی پژوهش حاضر، این است که فرآیند تحقق نظریه نظام انقلابی به صورت عینی و خارجی چیست و چگونه می‌توان به آن دست یافت؟

در این مقاله، تلاش گردیده تا مراحل شکل‌گیری نظام انقلابی برای ایجاد تمدن نوین اسلامی با توجه به بیانات رهبر معظم انقلاب به ترتیب تبیین و بررسی گردد. این فرایند با اندیشه‌ورزی آغاز می‌گردد و سپس - به ترتیب - گام‌های تقویت فعالان فرهنگی - اجتماعی، تقویت گروه‌های فرهنگی - اجتماعی، ایجاد حرکت عمومی، گفتمان‌سازی، شبکه‌سازی و جبهه‌سازی برداشته می‌شوند تا در نهایت به گام حکمرانی اسلامی بینجامد.

۱. فرایند تحقق حکمرانی اسلامی

گام اول: اندیشه‌ورزی

اندیشه بشر، این نعمت الهی از دیرباز تا کنون و شاید آینده در معرض محدودیت، سلب اختیار و انحراف توسط مستکبران یا جهل و امیال انسانی بشر بوده و موانعی بر سر راه کشف حقیقت و رسیدن به معلومات گذاشته شده است. انسان با اندیشه و تعقل سیری از مجهولات به سمت معلومات و در نهایت به کمال دارد. یکی از علل سرزنش امت‌های پیشین در قرآن کریم، تعقل نکردن آن‌هاست. از این رو، یکی از توصیه‌های اکید قرآن، سفارش به تعقل و تفکر است.^۶ به باور استاد مطهری «تفکر، قوه‌ای است در انسان، ناشی از عقل داشتن. انسان چون موجود عاقلی است، موجود متفکری هم هست».^۷

اندیشه‌ورزی به معنای «تلاش ذهنی برای شناخت» است.^۸ اندیشه‌ورزی یا خردورزی یا خردگرایی به رسمیت شناختن عقل بشری برای رسیدن به شناخت و معرفت است و چگونه اندیشیدن را به انسان می‌آموزد. و این خرد است که انسان را از سایر موجودات متمایز کرده است.^۹

۴. آیت‌الله خامنه‌ای، بیانیه گام دوم انقلاب، ۱۳۹۷/۱۱/۲۲.

۵. آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات در دیدار مسئولان نظام، ۱۳۹۳/۴/۱۶.

۶. سبأ: ۴۶؛ بقره: ۷۳/۴۴؛ آل عمران: ۶۵.

۷. مطهری، ۱۳۷۲: ۹۲.

۸. انوری، ۱۳۸۷: ۵۳۸۸.

۹. بیات، ۱۳۸۱: ۳۷۹؛ نوربخش گلپایگانی، ۱۳۸۰: ۲۴۰.

نگاهی به سیره علمی و عملی آیت‌الله خامنه‌ای نشان می‌دهد که ایشان تفکر، اندیشه‌ورزی و تقویت مبانی معرفتی را برای ثبات قدم و منحرف نشدن، مقدم بر هر حرکت فردی یا اجتماعی می‌داند. امام خامنه‌ای اصول جهان‌بینی و ریشه‌های فکری را در تنظیم روابط زندگی، شکل‌دهی پایه‌های حکومت اسلامی، اداره جامعه و مدیریت عالم مؤثر می‌شمارد^{۱۰} و می‌فرماید: تاریخ انقلاب نشان می‌دهد که در اوایل انقلاب، جوان‌های مسلمانی وجود داشتند که برای تحقق اسلام وارد میدان شده بودند، اما چون مبانی معرفتی‌شان ضعیف بود، جذب گروه‌های التقاطی شدند و از یک جوان مؤمن سالم اسلام‌طلب، به کسانی تبدیل شدند که بر روی هم‌میهن خودشان اسلحه کشیدند و مردم را هدف قرار دادند و آن فجایع و جنایات را به وجود آوردند. سرچشمه انحراف آن‌ها، که به‌خاطر ضعف مبانی معرفتی، جذب گروه‌های ناسالم گردیدند و به راه‌های خلاف کشانده شدند و سرانجام نیز سر از زیر پرچم دشمن درآوردند، عدم استقرار فکری بود. همچنین، در همان آغاز انقلاب، کسانی کارهای انقلابی کردند و بعد از مدت‌ها به دلیل ضعف در مبانی و اندیشه، پشیمان شدند. در واقع، این‌ها روزی انقلابی بودند، ولی بعدها از انقلابی بودنشان پشیمان شدند. از سویی دیگر، افرادی نیز وجود داشتند که به‌خاطر آشنایی با تفکرات امثال شهید مطهری، علامه طباطبایی و شهید صدر و عمیق‌بودن مبانی فکری و معرفتی‌شان، محکم ایستادند.^{۱۱}

آیت‌الله خامنه‌ای راه علاج بیماری مهلک انقلاب زدایی را تدبیر، برنامه‌ریزی بر اساس حکمت و تهیه و دنبال کردن مجموعه‌های طرح ریزی شده توسط افراد صاحب فکر می‌داند.^{۱۲} به اعتقاد ایشان باید نظریه‌پردازی و فکر به ارزشی عمومی تبدیل شود.^{۱۳} پیش از علم، به اندیشه نیاز است و کشور به فکر و فلسفه احتیاج دارد تا بتوان علم و فناوری تولید و مسائل گوناگون جامعه را حل کرد و ایران اسلامی را به پیش برد.^{۱۴}

آیت‌الله خامنه‌ای وجود پشتوانه محکم فکری و نظری را برای ایجاد تشکیلات لازم و ضروری می‌داند و تأکید دارند که وجودنداشتن پشتوانه فکری و نظری باعث می‌شود که تشکیلات در درون خویش دچار انحراف، رکود، سطحی‌نگری و ارتجاع گردد؛ پس هر تشکیلاتی به یک کار به شدت قوی و عمیق نظری و نرم‌افزاری احتیاج دارد.^{۱۵} ایشان برای مقابله با جنگ نرم دشمن به تشکیل هیئت‌های اندیشه‌ورز در دو نقطه، یکی در رأس و دیگری در لایه‌ها تأکید می‌کنند.^{۱۶}

گام دوم: تقویت فعالان فرهنگی-اجتماعی

رهبر معظم انقلاب معتقدند که در کشور میلیون‌ها جوان تحصیل کرده دانشگاهی و حوزوی وجود دارند که توانایی‌های زیادی دارند و می‌توانند در میدان‌های علم، عمل، صنعت، امور تجربی و تربیت نقش‌آفرینی نمایند، اما متأسفانه از این‌ها استفاده درستی نشده و نمی‌شود.^{۱۷}

^{۱۰}. آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات در دیدار مسئولان و کارگزاران نظام، ۱۳۷۹/۰۹/۱۲

^{۱۱}. آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات در ارتباط تصویری با نمایندگان تشکلهای دانشجویی، ۱۳۹۹/۲/۲۸

^{۱۲}. آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات در دیدار مجمع نمایندگان طلاب و فضایل حوزه علمی قم، ۱۳۹۴/۱۲/۲۵

^{۱۳}. آیت‌الله خامنه‌ای، پاسخ به نامه جمعی از دانش‌آموختگان و پژوهشگران حوزه علمی، ۱۳۸۱/۱۱/۱۶

^{۱۴}. آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات در دیدار جمعی از اساتید دانشگاه‌ها، ۱۳۹۰/۶/۲

^{۱۵}. آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات در دیدار جبهه فرهنگی انقلاب، ۱۳۹۲/۲/۲

^{۱۶}. آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات در دیدار بسیجیان، ۱۳۹۵/۹/۳

^{۱۷}. آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات در دیدار مردم آذربایجان شرقی، ۱۳۹۷/۱۱/۲۹ و اجتماع زائران و مجاوران حرم مطهر رضوی، ۱۳۹۷/۱/۱

به باور ایشان اکثر کارهای سازنده و مؤثر را عناصر مؤمن، حزب‌اللهی و معتقد به انقلاب و فعالان و مدیران دلسوز نسبت به مملکت و نظام انجام می‌دهند. عناصر فعال، بچه‌های خود انقلاب هستند و دیگران هیچ کمک و خدمتی به کشور نکردند.^{۱۸} اگر بر اثر جودگی به سراغ کسی رفتید که از بن دندان با نظام انقلابی مخالف است، این خلاف حرکت فرهنگی عاقلانه است.^{۱۹}

گام سوم: تقویت گروه‌های فرهنگی-اجتماعی

گروه اجتماعی^{۲۰} در علوم اجتماعی واحدی است شامل دو یا تعداد بیشتری از انسان‌ها که بر اثر کنش‌های متقابل اجتماعی به یکدیگر پیوند خورده باشند و احساس وحدت با هم داشته باشند. برخی از نظریه پردازان تعریف گروه اجتماعی را بر اساس الگو نظریه سامانه‌ها یا شباهت‌های عینی را ملاک تعریف گروه می‌دانند (Turner, 1982: 15-40)

اندیشه و بینش نوینی که از سوی خداوند متعال و به وسیله پیامبر اکرم (ص) مطرح گردیده است و پیام زندگی جدیدی را نوید می‌دهد، در صورتی می‌تواند رسالت بنای این نوع از زندگی را به سرانجام برساند که نخست در فکر، روان و عمل یک جمع متشکل و پیوسته تحقق و عینیت یابد.^{۲۱}

رهبر انقلاب ضمن تأکید بر کار جمعی و مهم دانستن آن، نداشتن روحیه کار جمعی را یکی از ضعف‌ها و خصوصیت‌های اکثر ایرانیان می‌داند.^{۲۲} ایشان می‌گویند: چرا فرهنگ کار جمعی در جامعه ما ضعیف است؟ با اینکه کار جمعی را غربی‌ها به اسم خودشان ثبت کرده‌اند، اما اسلام خیلی پیش از این‌ها گفته است «تَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى»^{۲۳} یا «وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا»^{۲۴}؛ یعنی، حتی اعتصام به حبل‌الله هم باید دسته‌جمعی باشد. نداشتن روحیه کار جمعی یک آسیب است و باید آن را برطرف نمود.^{۲۵}

در گام تقویت گروه‌های فرهنگی-اجتماعی، راهکارهای فراوانی وجود دارد که باید به‌خصوص توسط جوانان برنامه‌ریزی و انجام شود، تا بتوان گام بعدی (ایجاد حرکت عمومی) را ایجاد نمود. برخی از این راهکارها بدین قرارند:

۱. تشکیل کارگروه‌های فرهنگی.

۲. تشکیل گروه‌های فعالیت سیاسی. منظور از این حرکت حزب‌بازی نیست. حزب‌بازی کاری است که در آن برکتی احساس نمی‌شود، اما کار سیاسی فقط حزب‌بازی نیست. تشکیل گروه‌های فعالیت سیاسی برای تحلیل سیاسی کردن و حوادث سیاسی را شناختن، فهمیدن و منتقل کردن یکی از فعالیت‌های بسیار اساسی است که حرکت عمومی جامعه را تسریع می‌کند، شکل می‌دهد و به آن کمک می‌کند.

۳. تشکیل میزگردها و کرسی‌های آزاداندیشی. این حرکت‌ها باید در محیط‌های علمی و با انضباط و پیش‌بینی و با مطالعه خوب توسط افرادی که ذهن فعال و زبان گویایی دارند راه بیفتد.

^{۱۸}. آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات در دیدار روحانیون و مبلغان، ۱۳۷۵/۰۲/۲۶

^{۱۹}. آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات در دیدار رئیس‌جمهور و اعضای هیئت دولت، ۱۳۹۵/۶/۳

^{۲۰} social group

^{۲۱}. آیت‌الله خامنه‌ای، طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن، ص ۵۳۵

^{۲۲}. آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات در دیدار وزیر علوم و استادان دانشگاه تهران، ۱۳۸۸/۱۱/۱۳

^{۲۳}. «یکدیگر را بر انجام کارهای خیر و پرهیزکاری یاری نمایید» مائده: ۲

^{۲۴}. آل عمران: ۱۰۳

^{۲۵}. آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات در دیدار جوانان استان خراسان شمالی، ۱۳۹۱/۰۷/۲۳

۴. تشکیل گروه‌های نهضتی در ارتباط با مسائل جهان. این گروه‌ها باید در زمینه مسائل جهان و دنیای اسلام فعال شوند.
۵. تشکیل گروه‌های علمی و همکاری با مراکز علمی.
۶. تشکیل گروه‌هایی برای انجام کارهای اقتصادی و همکاری با شرکت‌های دانش‌بنیان.
۷. تشکیل گروه‌های کارهای خدماتی؛ همانند فعالیت‌های گروه‌های جهادی که به مناطق مختلف می‌روند، که باید هر چه بیشتر توسعه یابد، تقویت شود و جهت‌دارتر و هدف‌دارتر گردد. این حرکت‌ها سبب تقویت جسم و روح و ایجاد حرکت عمومی می‌شود.
۸. تشکیل گروه‌هایی برای انجام کارهای اجتماعی.^{۲۶}

گام چهارم: ایجاد حرکت عمومی

در نظام اسلامی و ولایی که پرچمدار گفتمان مردم‌سالاری دینی است، مردم هم علت موجد انقلاب و هم علت مبقیه آن هستند و اساساً حاکمیت بدون مردم موضوعیت و معنایی ندارد.

آیت‌الله خامنه‌ای در بسیاری از بیاناتشان به این مسأله پرداخته و مسئله اصلی نظام انقلابی را مسئله مردم بیان می‌کنند. ایشان جایگاه مردم را در تمام تحولات و جنبش‌های گوناگون اجتماعی بزرگ، نقش معیار می‌دانند؛ به این معنا که گسترش نفوذ یک فکر، جریان، جنبش، تحول و مصلحی اجتماعی به وسعت ارتباطش با مردم وابسته است. هر چه این ارتباط با مردم بیشتر باشد، امکان موفقیت نیز افزایش می‌یابد و اگر از مردم منقطع گردد، دوام نخواهد آورد و کاری نخواهد کرد.^{۲۷}

در هر حرکت و کشوری که آحاد مردم وارد صحنه شوند و در میدان بایستند و مقاومت کنند، بی‌شک هدف آن‌ها محقق خواهد گردید و خلاف این هم در هیچ برهه‌ای از تاریخ اثبات نشده است.^{۲۸}

در هر نقطه‌ای، اگر کار و صحنه به مردم سپرده شود و مردم هدف داشته باشند، انگیزه‌ها و نیروهای متنوع و متکثر مردمی حتی سخت‌ترین کارها، مانند کارهای نظامی و امنیتی، را نیز پیش خواهند برد. از ابتدای انقلاب تا امروز، هرگاه هر کاری به مردم محول گردید، آن کار پیش رفته است و هر کاری که انحصاری در اختیار مسئولان و رؤسا و مانند این‌ها قرار گرفت متوقف شده است.^{۲۹} باید میدان را برای مردم آماده کرد؛ آنگاه آشکار می‌گردد که مردم وقتی احساس وظیفه کنند با چه انگیزه، اهتمام و عزم راسخی وارد می‌شوند.^{۳۰}

نظام انقلابی برای رسیدن به چشم‌اندازهای عظیم انقلاب باید در کشور حرکتی عمومی راه‌اندازی کند. مردم بایستی وارد میدان افاده و استفاده شوند و از انقلابشان دفاع کنند. البته این حرکت وجود دارد، اما باید انضباط و سرعت یابد و پیشرفتش به سمت آن چشم‌انداز محسوس باشد.

^{۲۶}. آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات در دیدار جمعی از دانشجویان، ۱۳۹۸/۳/۱

^{۲۷}. آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات در اجتماع مردم کرمانشاه، ۱۳۹۰/۷/۲۰

^{۲۸}. آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات در مراسم سالروز رحلت حضرت امام خمینی (ره)، ۱۳۹۶/۰۳/۱۴

^{۲۹}. آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات در اجتماع مردم کرمانشاه، ۱۳۹۰/۷/۲۰

^{۳۰}. آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات در اجتماع مردم شیروان، ۱۳۹۱/۷/۲۴

این حرکت باید با محوریت جوانان متعهد انجام شود که اگر جوانان متعهد باشند، می‌توانند در نظام مدیریت کشور نقش‌آفرینی و کار کنند و تحولی شگرفی را به وجود آورند.^{۳۱} اگر نسل جوان وارد عرصه مدیریت شوند و مدیران ارشد نظام از جوان‌های متعهد حزب‌اللهی باشند، حرکت عمومی کشور به سمت چشم‌اندازها استمرار و سرعت پیدا می‌کند.^{۳۲}

گام پنجم: گفتمان‌سازی

تعاریف متعدد و متفاوتی از مفهوم گفتمان‌سازی ارائه شده است برخی معتقدند «گفتمان‌سازی فرآیند تبدیل ایدئولوژی به گفتمان است؛ به عبارتی فرآیندی است که برای غالب‌سازی ایدئولوژی معینی صورت می‌گیرد.»^{۳۳} در این تعریف فرایند تکوین یک گفتمان از تبدیل یک جهان‌بینی به گفتمان آغاز می‌شود.

از منظر امام خامنه‌ای، گفتمان به معنای این است که یک مفهوم و یک معرفت در برهه‌ای از زمان در جامعه‌ای همه‌گیر شود^{۳۴} و به باوری عمومی تبدیل گردد؛ یعنی، چیزی که به صورت سخن‌مورد قبول عموم تلقی شده و مردم به آن توجه داشته باشند. گفتمان‌سازی با گفتن و تبیین لازم، منطقی، عالمانه و دور از زیاده‌روی‌های مختلف به دست می‌آید. مطالب باید با زبان صحیح، علمی، منطقی و بیان خوش به عموم مردم انتقال یابد.^{۳۵}

گفتمان جامعه مانند هواست؛ همه مردم، بخواهند یا نخواهند و آگاه باشند یا ندانند، در هر صورت آن را تنفس می‌کنند.^{۳۶} ایجاد یک گفتمان و جریان فکری در جامعه به دست خواص و اندیشمندان آن جامعه انجام می‌شود. آن‌ها هستند که می‌توانند با هدایت فکر ملت‌ها مایه نجات و خوشبختی یا موجب بدبختی و تیره‌روزی آن‌ها شوند. در روایتی از نبی مکرم اسلام (ص) نقل شده است: «لا تصلح عوام هذه الأمة إلا بخواصها قيل: ما خواص أمتك؟ فقال: خواص أمتي أربعة: الملوک والعلماء والعباد والتجار»^{۳۷}؛ بنابراین، اساتید و فرزندگان و نخبگان علمی هر جامعه‌ای به شرط داشتن اخلاص و شجاعت و نرسیدن از دشمنان، می‌توانند سر رشته‌دار حرکت مردم شوند.^{۳۸} بنابراین در نظرگاه رهبری، همه‌گیر شدن یک مفهوم و تبدیل آن به باوری عمومی و تأثیر بر افکار مردم در ایجاد یک گفتمان مورد توجه است.

گام ششم: شبکه‌سازی

امروزه فعال‌ترین و اثرگذارترین جریان‌های فرهنگی، سیاسی، اقتصادی و اجتماعی در جهان را مجموعه‌هایی ایجاد می‌کنند که به گرد هم آوردن و ایجاد هم‌افزایی فکری و اجرایی بین نخبگان و افراد کارآمد در حوزه‌های تخصصی موفق گردند. آیت‌الله خامنه‌ای وجود تشکیلات برای رسیدن به اهداف انقلاب را واجب و ضروری می‌داند و تأکید می‌کنند: یکی از واجبات هر گروه مردمی‌ای که هدفی را دنبال می‌کنند ایجاد تشکیلات است. تشکیلات یعنی نظم، تقسیم وظایف، ارتباط، اتصال و زنجیره‌ای کار کردن. داشتن تشکیلات بسیار مفید و ضروری است و تردیدی نیست که تا تشکیلاتی نباشد،

۳۱. آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات در دیدار جمعی از دانشجویان، ۱۳۹۸/۳/۱ و دیدار جمعی از اعضای قرارگاه فرهنگی رسانه‌ای قرب، ۱۳۹۵/۸/۱۹

۳۲. آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات در دیدار جمعی از دانشجویان، ۱۳۹۸/۳/۱

۳۳. امین خندوقی و جعفر نیا، ۱۳۹۳، ص ۱۴۴.

۳۴. آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات در دیدار جمعی از طلاب و روحانیون، ۱۳۸۸/۹/۲۲

۳۵. آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات در دیدار اعضای مجلس خبرگان رهبری، ۱۳۹۲/۱۲/۱۵

۳۶. آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات در سومین نشست اندیشه‌های راهبردی با موضوع زن و خانواده، ۱۳۹۰/۱۰/۱۴

۳۷. عینائی، المواعظ العددیه، ص ۲۷۰

۳۸. آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات در دیدار شرکت‌کنندگان در اجلاس جهانی اساتید دانشگاه‌های جهان اسلام و بیداری اسلامی، ۱۳۹۱/۹/۲۱

نمی‌توان هیچ چیزی بنا نمود و هیچ کاری در دنیا بدون تشکیلات پیش نمی‌رود. انقلاب اسلامی هم با تشکیلات پیش رفت و پیروز شد.^{۳۹} البته این به معنای گم‌شدن در هفت توی بوروکراسی و دیوان‌سالاری نیست، بلکه مراد بودن تشکیلات و وجود یک مرکز فکری است.^{۴۰}

اولین و واضح‌ترین معنای تشکیلات واحد، این است که افرادی که در این تشکیلات کار می‌کنند با همکاری، همراهی و همگامی یکدیگر به دنبال جهت و گم‌شده واحدی می‌گردند.^{۴۱} وجود تشکیلات بهترین راه و برترین حربه‌ای است که می‌تواند مسیر را باز کند و هدایت الهی و انقلابی را در ذهن‌ها و جان‌ها بنشاند و به نتیجه برساند. اگر افرادی بخواهند برای انقلاب فعالیت کنند اما متشکل و متجمع نباشند، نمی‌توانند از جهت کیفی و کمی کار یک گروه متشکل را انجام دهند.^{۴۲}

تشکل‌ها می‌توانند مصونیت‌بخش باشند و انسان‌ها را از افتادن در گرداب‌های گوناگون و منجلاب‌های مختلف نجات دهند و آنان را حفظ کنند.^{۴۳} درون تشکیلات منظم، انسان‌های تربیت‌شده و عناصر فهیم و کارآمد به وجود می‌آیند، ولی در حالت گسیختگی سازمانی، این خصوصیت به دست نخواهد آمد. هنگامی که پراکندگی و پریشانی به وجود می‌آید، بسیاری از کارها هدر می‌رود، اما وقتی که سازمان و تشکیلات و مجموعه‌ای منظم باشد، همانند جدول کشی زیر سدی پُر آب است که اگر درست انجام شود، یک قطره آب هدر نخواهد رفت و همه به محل موردنیاز می‌رسد.^{۴۴}

گام هفتم: جبهه‌سازی

یکی از ابعاد مسئله «ولایت» به‌هم‌پیوستگی و اتصال مؤمنان است. ولایت در اصطلاح اولی قرآنی یعنی به‌هم‌پیوستگی، هم‌جبهه‌بودن و اتصال شدید عده‌ای که فکر واحدی دارند و جویای هدفی یکسان هستند. این جمع که جبهه متین و غیرقابل نفوذی را تشکیل می‌دهند لازم است هر چه بیشتر وحدت و خلل‌ناپذیری خویش را استوار کرده و با تمام توان بکوشند که در جریان‌های فکری و عملی مخالف هضم و نابود نگردند. این منظور مستلزم آن است که افراد جبهه حق از هر گونه اتصال و وابستگی‌های دیگری که موجب تضعیف و کم‌رنگ شدن جبهه مؤمنین خواهد شد، بپرهیزند و در صورت لزوم و امکان، حتی روابط معمولی خود را نیز با آنان قطع کنند.^{۴۵، ۴۶}

البته باید گفت که وابسته نبودن به عناصر خارجی به معنای به‌کلی رابطه نداشتن و در انزوای سیاسی و اقتصادی قرار گرفتن نیست، بلکه به معنای وابسته، پیوسته و دنباله‌رو نبودن، در قدرت‌های دیگر هضم نشدن و استقلال و روی پای خود ایستادن است.^{۴۷}

^{۳۹}. آیت‌الله خامنه‌ای، مصاحبه با روزنامه اطلاعات، ۱۳۶۰/۱۱/۲۷، به نقل از دغدغه‌های فرهنگی، ص ۱۴۳ و دیدار اعضای شورای عالی مجمع جهانی اهل بیت (علیهم‌السلام)، ۱۳۷۰/۷/۴

^{۴۰}. آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات در دیدار اساتید و دانشجویان دانشگاه‌های شیراز، ۱۳۸۷/۲/۱۴

^{۴۱}. آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات ۱۳۵۹/۰۳/۰۲، به نقل از دغدغه‌های فرهنگی، ص ۱۴۴

^{۴۲}. آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات در دیدار اعضای واحد تبلیغات خارج از کشور حزب جمهوری اسلامی، ۱۳۶۱/۹/۱۸

^{۴۳}. آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات در دیدار اساتید و دانشجویان دانشگاه علم و صنعت، ۱۳۸۷/۹/۲۴

^{۴۴}. آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات در دیدار فرماندهان سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، ۱۳۹۴/۶/۲۵

^{۴۵}. ر.ک: ممتحنه: ۱

^{۴۶}. آیت‌الله خامنه‌ای، طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن، ص ۵۲۰ و ۵۳۳

^{۴۷}. همان، ص ۵۵۵-۵۵۶

بسی روشن است که حفظ و رعایت هر دو رویه «ولایت» (اتصال، ارتباط و وابستگی داخلی و جدایی، تأثیرناپذیری و نداشتن وابستگی خارجی) مستلزم وجود قدرتی متمرکز و مسلط است که در حقیقت، واحد تبلور یافته‌ای از تمام عناصر مثبت و سازنده اسلام باشد که می‌توان به آن «امام» یا «حاکم اسلامی» گفت. همچنین، لازم است که رابطه‌ای عمیق و نیرومند همه‌آحاد امت را به شخص حاکم (امام) - یعنی محور اساسی فعالیت و نشاط عمومی جامعه - پیوند زند و آنان را به او وابسته سازد. اینجا است که بُعد دیگری از ابعاد ولایت جلوه‌گر می‌شود و آن «ولایت امام و پیشوای عالم اسلامی» است.^{۴۸}

امروز، جبهه بزرگی از دشمنان خبیث در مقابل نظام اسلامی قرار دارند که هدف همه آن‌ها نابودی یا از درون تهی کردن جمهوری اسلامی است و هرگونه تلاش برای زمین‌گیر نمودن خدعه‌ها و تکا‌پو‌های پلیدانه دشمن در واقع همان تقرب به درگاه الهی است.^{۴۹}

پیدا کردن تشکله‌ها، مجموعه‌ها و واحدهای مردمی که مشغول کار هستند و تشویق، حمایت و متشکل کردن آن‌ها تکلیف و حرکت عظیم و لازمی است که لازمی نیز دارد. از اولین کارهایی که باید انجام گیرد، آفت‌شناسی است. به دلیل اینکه کار بزرگ است، آفتش هم خسارت‌بار است؛ پس باید دید این حرکت عظیم چه آفت‌ها و آسیب‌هایی می‌تواند پیدا کند. آفات هم به‌خصوص در زمینه‌های فرهنگی به تدریج وارد می‌شوند.

وقتی انسان به نقطه مقابل خودش نگاه می‌کند، یک جبهه می‌بیند. در مقابل، جبهه فرهنگی-سیاسی غرب وجود دارد که در دل این جبهه کلان واحد، جبهه سرمایه‌داری خطرناک و آدم‌خواری وجود دارد و در کنار آن، جبهه صهیونیستی با اهدافی مشخص است و دوباره در کنارش جبهه ارتجاع فکری و از نظر زندگی خوک‌صفتی هست؛ این‌ها همه یک جبهه هستند. اگر انسان بخواهد در مقابل این جبهه کار کند، باید تنوع، ابتکار، انگیزه، برنامه و کار هدایت‌شده داشته باشد و این نیز امکان ندارد مگر با تشکیل جبهه. از افراد و حتی مجموعه‌ها به‌تنهایی کاری بر نمی‌آید، بلکه باید یک کار وسیع جبهه‌ای انجام داد، که این کار هم فقط با حضور و ابتکارات مردم امکان‌پذیر است.^{۵۰}

یک مسئله مهم این است که باید جبهه انقلاب را گسترش داد. صرف اختلاف سلیقه و تفاوت نظر درباره مسئله‌ای موجب طرد و حذف نشود. بعضی افراد هستند که به اسلام، انقلاب، نظام اسلامی و به خیلی از خصوصیات مهم معتقدند، ولی ممکن است در مسئله خاصی موافق نباشند؛ این نباید موجب شود که او را از دایره انقلابی‌گری خارج دانست. باید با جذب و یارگیری، جبهه انقلاب را توسعه داد. البته منظور جذب منافق و آدم بی‌اعتقاد نیست، بلکه جذب آدم معتقدی است که با شما اختلاف سلیقه دارد.^{۵۱}

نکته دیگر اینکه پیش‌نیاز اولی و قطعی برای استحکام بنیان‌های سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و ... ایجاد وفاق و وحدت کلمه است، که همه باید برای ایجاد آن تلاش و همکاری و هم‌افزایی کنند. معنای وفاق این نیست که گروه‌ها و تشکیلات گوناگون اعلام انحلال کنند، بلکه وفاق یعنی اینکه نسبت به هم خوش‌بین باشند، «رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ»^{۵۲} باشند و ضمن

^{۴۸}. همان، ص ۵۵۱

^{۴۹}. آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات در دیدار نوروزی جمعی از مسئولان کشور، ۱۳۹۶/۱/۲۱

^{۵۰}. آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات در دیدار فعالان جبهه فرهنگی انقلاب، ۱۳۹۲/۲/۲.

^{۵۱}. آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات در ارتباط تصویری با نمایندگان تشکلهای دانشجویی، ۱۳۹۹/۲/۲۸

^{۵۲}. فتح: ۲۹

تحمل همدیگر، در جهت ترسیم هدف‌های والا و عالی و برای رسیدن به آن‌ها به یکدیگر کمک کنند و از ایجاد تشنج، بداخلاقی، درگیری، اهانت و متهم کردن همدیگر بپرهیزند.^{۵۳}

اگر صمیمیت نباشد، طرف مقابل آن را زود می‌فهمد. نباید به زبان ابراز محبت و همدلی کرد ولی در باطن صمیمیت نباشد. آدم بی‌صداقت خیال می‌کند زنگ است و هیچ‌کس بی‌صداقتی او را نفهمیده است. او اصرار کرده که صمیمی جلوه کند، ولی در نهایت، حقیقت آشکار می‌شود و در جمع افراد، این معنا واضح‌تر هم خواهد شد. اگر مجموعه‌ای نسبت به مجموعه هم‌جوار و اعضای خود صمیمیت و مودت نداشته باشد، خیلی زود آشکار خواهد شد و در عمل، تناقض‌ها، درگیری‌ها و اصطکاک‌ها پدیدار خواهند شد. تشکلات و سازمان‌ها باید نسبت به هم صمیمیت و برادری داشته باشند و به یکدیگر کمک کنند و اهداف اصلی را بالاتر از هدف‌های تشکیلاتی و سازمانی خود قرار دهند.^{۵۴}

گام هشتم: حکمرانی اسلامی

حکمرانی، فرآیندی هدفمند است که از سه رکن و مرحله‌ی راهبرندگاری، قانون‌گذاری و سازمان‌سازی تشکیل گردیده و در پی آن است که ساختارها و نظامات عینی جامعه مانند نظام‌های فرهنگی، معیشتی، سلامتی، بازرگانی، امنیتی، قضایی، سیاسی و... را ناظر به اهداف و مقاصد از پیش‌گزینش‌شده و تعریف‌شده، تشخیص و تعیین بخشد. بر این اساس در حکمرانی ابتدا اهداف و مقاصد انتخاب و تبیین می‌گردند و سپس در راستای رسیدن به این اهداف؛ نخست گام راهبردگزیینی، سیاست‌گذاری و سندنویسی برداشته می‌شود و آنگاه بر اساس این راهبردها و سیاست‌ها، قانون‌گذاری انجام می‌گیرد و سپس این قانون‌گذاری منشأ تأسیس و شکل‌گیری سازمان‌ها و نظامات عینی خارجی می‌گردد.

هنگامی که سخن از راهبرد، قانون و سازمان به میان می‌آید، بی‌درنگ انسان با برخی مفاهیم ارزشی روبرو می‌گردد و باید و نبایدهایی مطرح می‌شوند؛ زیرا راهبردها و قوانین مجموعه‌هایی از باید و نبایدها هستند، با این تفاوت که راهبرد باید و نبایدهای کلان و قانون باید و نبایدهای عملیاتی است. سازمان نیز همان ساختار اداری است که متضمن باید و نبایدها است. پس هنگامی که پای حکمرانی – فرایند هدفمند راهبردگزیینی، قانون‌گذاری و سازمان‌سازی – وارد عرصه می‌شود؛ یعنی ارزش‌ها، اعتباریات و باید و نبایدها ظهور می‌کنند و بنابراین است که حکمرانی خنثی وجود ندارد و به قطع حکمرانی‌ها ناگزیرند که از ارزش‌های ایدئولوژی‌ها تغذیه و استفاده نمایند.^{۵۵}

بر این اساس یکی از حکمرانی‌هایی که امکان تحقق دارد، حکمرانی اسلامی است و این خداوند متعال است که به حق - بودن حکمرانی اسلامی رسول‌الله شهادت می‌دهد^{۵۶} و اوست که اراده نموده دین حق و راه درست را بر همه‌ی ادیان بشری و اندوخته‌های موجود در دست آدمی غلبه دهد «هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَى وَ دِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَ لَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ»^{۵۷}. تمام فرهنگ‌های بشری، سیستم‌های اقتصادی، روش‌های حکومتی و شیوه‌های زندگی غلط،

^{۵۳}. آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات در دیدار هیئت رئیسه و نمایندگان مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۱/۰۳/۰۷

^{۵۴}. آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات در مراسم اعطای نشان فتح به فرماندهان سپاه و ارتش در عملیات بیت‌المقدس، ۱۳۶۸/۰۷/۰۵

^{۵۵}. درسگفتارهای حکمت و فقهات حکمرانی عبدالحسین خسروپناه، www.khosropanah.ir

^{۵۶}. فتح: ۲۸

^{۵۷}. «اوست که پیامبرش را با هدایت و دین حق فرستاد، تا آن را بر همه ادیان پیروز گرداند، هر چند مشرکان خوش نداشته باشند.» توبه: ۳۳ و صف: ۹

سرانجام محکوم دین خدا خواهند شد و این حقیقت و این سلسله‌ی ارزش‌ها در تاریخ بشریت، بر تمام شبه‌ارزش‌ها و ضدارزش‌ها فائق می‌گردد.^{۵۸}

بگذار سپاهیان ابرهه چند صباحی، به قدر تلاش اصحاب خود و ضعف اصحاب حق جولانی کنند؛ اما در نهایت، دین خدا همه‌ی زمین را فراخواهد گرفت و تمام انسان‌ها و افراد بشر، از آن بهره‌مند خواهند شد.^{۵۹} این پرچم توحید، اسلام و ایمان، این بیرق ایستادگی در مقابل ظلم و جورها و این درفش استقلال ملتها در مقابل قدرت‌های زورگوی عالم، باید در سرتاسر آفاق و به عنوان مرکز امید همه‌ی مستضعفان جهان، به اهتزاز درآید.^{۶۰}

خدای متعال این دین و رسالت را بر جمله‌ی فرآورده‌های فکری و دینی گیتی پیروز خواهد کرد. او این وعده‌های نقد را تحقق می‌بخشد؛ به شرط اینکه ما که در این راه سربازان پیشرو این حرکت در دوران معاصر بودیم، قدممان را سست نکنیم و حواسمان جای دیگر نرود.^{۶۱} و بدانیم آن اسلامی می‌تواند کفر، استکبار و ظلم را قلع و قمع یا محدود نماید یا از تجاوز و تعدی او جلوگیری کند که دارای نظام، دولت، حکومت، نیروی نظامی، رسانه، سیاست، اقتصاد و... باشد.^{۶۲}

امر حضرت حق به اطاعت از فرستادگانش^{۶۳} فقط به این نیست که اگر گفتند نماز بخوانید، نیایش خدا بجا آوریم؛ بلکه منظور اطاعت در تمام امور زندگی است. پیامبر اکرم پیش از تشریف به مدینه، از نمایندگان دو قبیله‌ی اوس و خزرج بیعت ستاند و گفت با جان و مالتان باید همراه من باشید، آنان نیز پذیرفتند و آنگاه که حضرت وارد مدینه شد؛ حاکمیت و حکمرانی آن بنای تازه ریخته‌شده بر عهده‌ی آن وجود نازنین بود. در واقع یکی از وظایف و کارکردهای دین، حکمرانی است. اسلام تنها معرفت نیست؛ بلکه تعهد به عمل و تحقق احکام آن نیز در زمره‌ی اسلام است. اصول دین، فروع دین، ارزش‌های اخلاقی، سبک زندگی و آئین حکمرانی، همه جزو اسلام هستند.^{۶۴}

دین مبین اسلام دارای چهار رکن ۱- عقاید (بینش‌ها و باورها)، ۲- احکام (باید و نبایدهای فقهی)، ۳- اخلاق (باید و نبایدهای اخلاقی) و ۴- مقاصد شریعت است. مقاصد شریعت عبارت از اهداف و مقاصدی است که شارع مقدس در نظر گرفته همچون آزادی، عدالت، رشد خانواده و غیره. احکام شرعی از منابع قرآن کریم، سنت، عقل و اجماع استخراج می‌شوند؛ اما اینکه احکام شرعی چگونه تنظیم شوند و ساختارسازی نمایند که این ساختارها، مقاصد شریعت را تأمین کنند، بر عهده‌ی رکن مقاصد شریعت است. پس مقاصد شریعت منبع تشریع نیستند و در حکم‌سازی نقشی ندارد؛ بلکه غایت تشریع به‌شمار می‌آیند و در ساختارسازی جایگاه بسزایی دارند.

بنابراین حکمرانی اسلامی عبارت است از فرایندی متشکل از سه مرحله‌ی راهبردگزینی، قانون‌گذاری (قانون اساسی، قوانین مجلس شورای اسلامی و آئین‌نامه‌هایی که قوای سه‌گانه و تمام مجموعه‌های نظامی و غیرنظامی تدوین و تصویب می‌کنند) و سازمان‌سازی در چارچوب و بر اساس اهداف تعیین شده‌ی توسط دین (ارکان چهارگانه‌ی عقاید، احکام، اخلاق و مقاصد شریعت)، عقل و علم.

^{۵۸} آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات در جمع زائران و مجاوران حرم مطهر رضوی، ۱۳۷۶/۰۱/۰۱ و بازدید از ستاد فرماندهی نیروی زمینی سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، ۱۳۷۰/۰۷/۲۴

^{۵۹} آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات در جمع زائران و مجاوران حرم مطهر رضوی، ۱۳۷۶/۰۱/۰۱

^{۶۰} آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات در دیدار گروهی از آزادگان، ۱۳۶۹/۰۶/۲۶

^{۶۱} آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات در دانشگاه افسری امام حسین (ع)، ۱۳۹۰/۰۳/۱۰

^{۶۲} آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات در دیدار اعضای مجلس خبرگان رهبری، ۱۳۹۵/۰۳/۰۶

^{۶۳} نساء: ۶۴

^{۶۴} آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات در دیدار طلاب حوزه‌های علمیه، ۱۳۹۸/۰۲/۱۸

چنانچه حکمرانی اسلامی شکل بگیرد؛ در آن صورت ساختارها در دولت نیز بر آن حکمرانی مبتنی می‌شوند و دولت اسلامی -یعنی مجموعه‌ی ساختارهایی که تأمین‌کننده‌ی اهداف دین، عقل و علم هستند- تحقق پیدا می‌کند. هفت توصیه و بایسته‌ی گام دوم نظام انقلابی که عبارتند از: علم و پژوهش؛ معنویت و اخلاق؛ اقتصاد؛ عدالت و مبارزه با فساد؛ استقلال و آزادی؛ عزت ملی، روابط خارجی و مرزبندی با دشمن؛ سبک زندگی^{۶۵} را باید با نگاه حکمرانی در دولت اسلامی تعریف کرد و زمانی این امور محقق می‌شوند که دیدگاه حکمرانی اسلامی در تمام بدنه‌ی تصمیم‌سازی، تصمیم‌گیری، اجرایی و مدیریت کلان کشور حاکم گردد.

راهکارهای تحقق حکمرانی اسلامی

- ۱- شناخت دقیق وضع موجود ایران عزیز در امور و عرصه‌های گوناگون تقنینی، بازرگانی، معیشتی، سلامتی، امنیتی، قضایی و غیره. استفاده از علوم انسانی برای شناخت وضع موجود ایران، کمک شایانی می‌تواند بکند.
 - ۲- وضع مطلوب هر یک از نظامات و عرصه‌های مختلف مذکور توسط متخصصان مربوط نگاشته شود.
 - ۳- سپس بر اساس وضع موجود و وضع مطلوب، حکمرانی در سه عرصه‌ی راهبردی، قانون‌گذاری و سازمان‌سازی انجام شود.
- برای سهولت‌بخشی به امر حکمرانی اسلامی در کشور، به تشکیل یک شورای عالی حکمرانی اسلامی نیاز است که تمام شوراهای عالی، قوای سه‌گانه و ساختارهای کلان کشور ذیل این شورا تعریف شوند. وظیفه‌ی شورای عالی حکمرانی اسلامی جهت‌دهی، نظارت و مدیریت سه عرصه‌ی راهبردی، قانون‌گذاری و سازمان‌سازی در کشور است.

نتیجه‌گیری

بر اساس منظومه فکری رهبر انقلاب اسلامی برای تحقق نظامی مبتنی بر اهداف انقلاب و تداوم آن و در سوی دیگر با هدف متعالی ایجاد تمدنی نوین بر اساس مبانی دینی، گام نخست اصلاح جهان‌بینی افراد و پایه‌ریزی و عمق بخشی اندیشه ایشان بر مبنای اصول و معارف دین اسلام است. این امر مانع از انحراف فکری و افتادن در دام دشمن خواهد شد. آیت الله خامنه‌ای بر این باور است که از عوامل اساسی مؤثر در تسهیل، عینیت و فعلیت بخشیدن نظریه انقلابی تقویت روحیه فعالیت جمعی و شناسایی آسیب‌های فردگرایی و در قدم بعدی، تقویت فعالان و گروه‌های فرهنگی و اجتماعی است. نکته مهم دیگر که در این امر مهم باید مورد توجه قرار داد این است که در اندیشه عالمانه رهبری، ضروری است مفاهیم مؤثر در تکوین نظام انقلابی فراگیر شود و به یک گفتمان جاری در جامعه تبدیل شود. در این راستا خواص باید گفتمان‌سازی را در کانون تمرکز خود جهت شکل‌گیری تمدنی اسلامی قرار دهند. ایجاد تشکیلات و جبهه‌سازی و گسترش جبهه انقلاب، گام‌های بعدی فرایند تحقق نظریه انقلابی است. ثمره این اقدامات و گام‌ها، تشکیل یک حکومت با راهبرد، سیاست و قوانین دین اسلام است که همان حکمرانی اسلامی است.

کتابنامه

۱. انوری، حسن. (۱۳۸۷). فرهنگ بزرگ سخن، تهران: انتشارات سخن.
۲. بیات، عبدالرسول. (۱۳۸۱). فرهنگ واژه‌ها، قم: بنیاد فرهنگی و اندیشه دینی.

^{۶۵}. آیت‌الله خامنه‌ای، بیانیه گام دوم انقلاب

۳. توکلی، عبدالله. (۱۳۸۳). اصول و مبانی مدیریت، قم: انتشارات زمزم هدایت.
 ۴. چرچمن، چارلزوست. (۱۳۷۵). نظریه سیستم‌ها، ترجمه رشید اصلانی، تهران: مرکز آموزش مدیریت دولتی.
 ۵. حسن‌بیگی، ابراهیم. (۱۳۹۰). مدیریت راهبردی، تهران: انتشارات حکمت.
 ۶. حسینی خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۹۰). دغدغه‌های فرهنگی، تهران: انتشارات مؤسسه ایمان جهادی.
 ۷. _____. (۱۳۹۶). طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن، تهران: مؤسسه ایمان جهادی.
 ۸. عینائی، محمدبن محمد. (۱۳۸۴). المواعظ العدیدیه أحادیث و حکم و مواعظ تبدأ بالآحاد و تنتهی بالآئنی عشر، قم: طلیعه النور.
 ۹. مطهری، مرتضی. (۱۳۷۲). پیرامون جمهوری اسلامی، انتشارات صدرا.
 ۱۰. نوربخش گلپایگانی، مرتضی. (۱۳۸۰). واژگان علوم اجتماعی، تهران: بهینه.
- Turner, J.C. (1982). Tajfel, H. (ed.). "Towards a cognitive redefinition of the social group". Social identity and intergroup relations. Cambridge: Cambridge University Press: 15–40.